

Prachtige vergezichten, elegante equipages en heerlijke tuinbonen

De reisaantekeningen van de Amsterdamse koopman Pieter Gerard Holthuysen, 1833-1856

HUBERT VREEKEN

Op 20 juni 1843 voer het gezin Holthuysen – vader, moeder en dochter Louisa – per comfortabele stoomboot van Lausanne naar Genève. Ook toen al gold het meer van Genève als een van de mooiste plekjes van Europa. Maar vanwege het slechte weer konden de passagiers die dag niet genieten van de prachtige vergezichten. Tot overmaat van ramp viel ook de terugreis die over land werd gemaakt door het ‘domme maakzel’ van het rijtuig in duigen. Holthuysen noteerde in zijn reisverslag dat hij en de zijnen door deze dubbele pech ‘enigszints teleurgesteld [waren] in onze verwagting van genot’.¹

Het mislukte uitje staat in één van de 23 bewaard gebleven schriftjes met reis- en kasnotities van Pieter Gerard Holthuysen (1789-1858), een welgesteld koopman in vensterglas en Engelse steenkool. Ze dateren uit de periode 1833-1856 en omvatten zeventien reizen naar verschillende landen in Europa. De cahiers bevinden zich in het Stadsarchief Amsterdam en het Amsterdams Historisch Museum.² Daarnaast worden in datzelfde archief en museum allerlei losse reisdocumenten bewaard, zoals visitekaartjes, dienstregelingen, rekeningen

1 Stadsarchief Amsterdam (hierna vermeld als SaA), PA 387.10, 21. In 1851 verloopt dezelfde overtocht wel naar wens: ‘Het is waarlijk de meest bekoorlijkste stoomvaart mij bekend.’ *Cahier van een reis naar Duitsland, Zwitserland, Frankrijk en België, 22-7 tot 1-12 1851*, 20. Amsterdams Historisch Museum, documentatiearchief Willet-Holthuysen.

2 De reiscahiers van Holthuysen in het SaA zijn genummerd PA 387.1 t/m 24. Alleen de nummers 1 t/m 19A zijn door P.G. Holthuysen geschreven. De nummers 20, 21 en 22 zijn kasnotities door Louisa Holthuysen van twee reizen met haar echtgenoot Abraham Willet in 1865 en 1869-70. Nummer 23 is een paspoort van P.G. Holthuysen en nummer 24 bevat een ontboezeming uit 1833 van E.W. Holthuysen, een broer van Pieter Gerard. Museum Willet-Holthuysen wordt beheerd door het AHM. In het documentatiearchief Willet-Holthuysen in dat museum bevindt zich naast het schriftje met aantekeningen door P.G. Holthuysen van een reis uit 1851, een cahier met Louisa’s verslag van een reis naar Brussel, gemaakt direct na het overlijden van haar vader in 1858. Alle schriftjes zijn in een latere hand met potlood gepagineerd. Het oorspronkelijke aantal moet groter zijn geweest omdat sommige cahiers ineens in het buitenland beginnen. Daarnaast moeten er ook nog andere opschriftboeken zijn geweest, want Holthuysen verwijst diverse keren naar folionummers met uitgebreidere beschrijvingen van gebouwen, zeden en gewoonten en dergelijke. Voor zover bekend zijn deze niet bewaard gebleven. In zijn roman *Onpersoonlijke herinneringen* kenschetst mr. Frans Coenen jr., letterkundige en eerste conservator van het Museum Willet-Holthuysen, Holthuysen, alias Diefenbach, als een ‘ijverig penvoerder die wel één helft van zijn leven met reizen scheen te hebben doorgebracht en de andere helft met het beschrijven van die reizen.’ F. Coenen jr., *Onpersoonlijke herinneringen* (Utrecht 1936), 43.

en kattebelletjes met handige weetjes voor onderweg. Uit de van rand tot rand volgeschreven schriftjes blijkt dat het geen zakenreizen waren, maar plezier-tochten voor het hele gezin. Naast gangbare toeristische genietingen – als een bezoek aan de Rialtobrug in Venetië en ‘die overgelopen en onderdoor gaven’ – zijn Holthuysens aantekeningen vooral interessant door zijn fascinatie voor eigentijdse zaken als spoorwegen, gaslicht, nieuwe winkels en steden die zich ontdedden van hun krappe middeleeuwse jasje.³ De reisdagboekjes van Holthuysen omspannen bijna een kwart eeuw, een periode waarin Europa zich op de drempel van een nieuwe tijd bevond.

Het gezin Holthuysen

Van Holthuysen, koopman-in-ruste, is geen portret bekend, maar wel een paspoort uit 1839 met zijn signalement: oud 51 jaar, normaal postuur, bruin-grijze haren, blauwe ogen, de neus ‘moyen’.⁴ De lucratieve handel in steenkool had hem geen windeieren gelegd. Hij had niets omhanden en geld en tijd genoeg om te reizen. Elke zomer werd Holthuysen aangestoken door de reiskoorts. In 1833 was het hem ‘[...] onmogelijk te verdragen het denkbeeld om de gansche zomer in Holland te verblijven’.⁵ Holthuysen leed aan spleen, zoals zovele ledige standgenoten. Reizen betekende voor hem ontsnappen aan de benauwendende conventies van het burgerlijke Amsterdam. Maar omdat Holthuysen zelf een braaf en oppassend burger was gingen diezelfde conventies gewoon mee op reis. In zijn aantekeningen komt hij naar voren als een formeel, standsbewust en zeer godsdienstig heer, maar ook als een zorgzame vader die veel met zijn dochter optrok en haar alle kunstschaten en andere bezienswaardigheden liet zien. Hij las veel en ging graag naar opera en theater.⁶

Uit de verslagen van Holthuysen valt op te maken dat hij meer van het reizen genoot dan zijn vrouw Sandrina Louisa Lepeltak (1793-1856), door hem ‘Sanne’ genoemd [afb.1]. Zij was volgzzaam, maar vaak met tegenzin. Als vader en dochter Louisa er samen op uit trokken bleef zij vaak ‘braaf knorrig’ in het hotel. Ze had nogal eens last van diarree en verkoudheid. Bouillon met eieren, madeirawijn en eau de Cologne – waarvan in 1844 op doorreis in Keulen een heel kistje werd gekocht – hielpen haar dan weer op de been.⁷ Voor mevrouw Holthuysen en haar opgroeiende dochter was er geen groter genot denkbaar

3 Holthuysen bezoekt Venetië in 1837. SaA, PA 387.3, 78.

4 AHM, documentatiearchief Willet-Holthuysen.

5 SaA, PA 387.1, 1.

6 Coenen, *Onpersoonlijke herinneringen* (noot 2), 48, over Diefenbachs reislust: ‘Het was waarschijnlijk juist zijn onaanvaardbaarheid die dit [de reiskoorts, HV] veroorzaakte. Hij zal zich op den duur delijkelijk verveeld hebben in zulke hoge, stille kamers, bij dat weinige verkeer op een kalme gracht. Het reizen bracht variatie, maakte energie los, dwong tot besluiten en handelen. En de illusie, dat hij zijn geestelijke horizon verwijdde, zijn geest verruimde, gaf er de nodige sanctie aan, als ware ’t een zedelijke verplichting.’

7 Kasnotitie 21 juli 1844: ‘Een kisje Keuls water.’ SaA, PA 387.11, 27.

Afb. 1 en 2 De reisgenoten van Pieter Holthuysen: zijn vrouw Sandrina Louise Holthuysen-Lepeltak (links) en hun dochter Louisa met een van haar schoothondjes. Toen zo'n diertje op een van hun reizen stierf, werd hij door de beroemde Parijse firma Verreaux opgezet, zodat hij mee terug naar Amsterdam kon. Miniaturen in respectievelijk water- en olieverf (5x4 cm en 19,5x15,5 cm) uit de collectie van het Amsterdams Historisch Museum.

dan 'la vie Parisienne' met zijn modieuze winkels en nieuwerwetse horecagelegenheden.

Louisa Holthuysen (1824-1895) had het godsdienstige en de nauwgezetheid van haar vader. Grote Europese reizen maakten deel uit van haar educatie. Ze hield van beeldende kunst, theater en literatuur, kon boekhouden en paardrijden en beheerste de Franse, Engelse, Duitse en Italiaanse taal. Schoothondjes waren Louisa's speelgenootjes en troost. Van die beestjes gingen er vaak één of meer mee op reis, ooit zelfs vier! Ze werden uitgelaten op geliefde wandellocaties als de Pincio-tuinen in Rome, het park van de Villa Reale te Napels en het Bois de Boulogne in Parijs. In Rome kregen ze gekleurde lintjes omgebonden. Toen een van haar dieren in 1839 in Parijs stierf werd hij opgezet door de befaamde firma *Verreaux* want hij moest en zou mee terug naar Amsterdam [afb. 2].⁸ In 1861 trad Louisa in het huwelijk met de Amsterdamse collectioneur Abraham Willet. In 1895 zou zij haar woonhuis aan de Herengracht 605 met de

⁸ Zie over Louisa's huisdieren: H. Vreeken, 'Mietje, Simiertje en Figaro. De luxe viervoeters van het echtpaar Willet-Holthuysen', *Maandblad Amstelodamum* 92 (2005) nr. 3, 3-14. Kasnotitie 18 oktober 1849: 'Verreaux voor het opzetten van de kleine hond 40 frs'. SaA, PA 387.14, 16. Hetzelfde Maison Verreaux prepareerde de zwarte Afrikaanse man in Frank Westermans reisreportage *El negro en ik* (Amsterdam/Antwerpen 2004), 47-75.

kunstverzameling van haar echtgenoot aan de stad Amsterdam legateren, onder voorwaarde dat het een museum werd dat hun beider naam zou dragen.⁹

Reizen per koets

Hoewel geen uitzondering meer, was reizen ‘en famille’ in het tweede kwart van de negentiende eeuw nog een hele onderneming. Holthuysen reisde meestal met een eigen rijtuig, het meest efficiënte vervoermiddel in zijn tijd. Maar echt comfortabel zal het gezin met knecht, kamenier en een paar hondjes in de met bagage volgestouwde reiskoets op de lange trajecten niet hebben gezeten. Onverharde wegen waren eerder regel dan uitzondering. Reizen was ook omslachtig. Duitsland en Italië waren versnipperd in tal van staatjes met eigen douanes en verschillende monetaire en metrieke stelsels.

Lange reizen werden nooit met eigen paarden gereden, maar altijd met gehuurde postpaarden. In grote delen van Europa bestond een netwerk van wisselstations voor paarden en postiljons. Met de nieuwste dienstregelingen kon Holthuysen thuis al het nodige voorbereiden. In zijn reisbescheiden bleef onder andere nog een *Preussisches Extrapost Reglement* uit 1838 bewaard.¹⁰ Sommige trajecten, zoals de Simplonpas, waren zwaar en gevaarlijk. In 1837 had Holthuysen zes paarden en twee postiljons nodig om boven te komen. Over de omhoog kronkelende weg noteerde hij ‘boven beschrijving is dit menselijke reuzenwerk’.¹¹ Eenmaal op de top aangekomen stapte het gezelschap uit, bevangen door een mengeling van angst en genot.

Holthuysen hield van glanzende equipages. Een rijtuig was voor hem niet alleen een vervoermiddel maar ook een statussymbool. Hij vergaapte zich aan de rijen fraaie koetsen op de Champs Elysées en in Oxford Street. In 1837 nam hij in Milaan zelf aan een dergelijke stoet deel: ‘met wel hondert rijtuigen op de algemeene promenade gereden tot donker.’¹² Een jaar later reisde Holthuysen per berliner – een groot en zwaar type reiskoets – door Frankrijk. Onderweg had hij veel pech met het oude rijtuig. Reden om op de terugweg in Brussel naar de prijs van een nieuw te informeren. Daar kreeg hij te horen dat een nieuwe landauer 6000 francs kostte. De beste wagenmakers waren *Talleman de Ryck* en *Quesnel*, beide ‘près la porte de Laken.’¹³ Op de achterkant van een bewaard gebleven visitekaartje van de firma *Driessens* staat in Holthuysens handschrift

9 Over Museum Willet-Holthuysen zijn talloze artikelen verschenen. Ik vermeld hier slechts: G. Reichwein en H. Vreeken, ‘Wonen aan de gracht. Honderd jaar Museum Willet-Holthuysen’, *Jaarboek Amstelodamum* 93 (2001), 177-194.

10 SaA, PA 387.5 (ongenummerde bijlage).

11 SaA, PA 387.4, 3. In 1840 had men in de Apennijnen zelfs zeven paarden en drie voerlieden nodig. SaA, PA 387.6, 92.

12 SaA, PA 387.3, 93.

13 SaA, PA 387.5, 73. Zie ook: M. van Hattum, ‘Amsterdammers te Brussel in de eerste helft van de 19de eeuw’, *Ons Erfdeel* 27(1984), 536.

‘koets 2700 francs’. In 1841 was Holthuysen inderdaad de trotse bezitter van een nieuwe coupé, voortgetrokken door vier paarden. Die zomer zouden ze er mee naar de Pyreneeën gaan. Al in het voorjaar had Louisa in een brief aan een vriendin in Rome geschreven over ‘[...] la carrozza nuova del mio caro pappa [...]’.¹⁴ Helaas trok Holthuysens nieuwe koets ook in negatieve zin de aandacht. Zo moest hij flinke invoerrechten aan de Franse douane betalen en beschadigde het ‘ruwe volk’ in de buurt van Napels het lakwerk van de carrosserie.¹⁵

Gaandeweg werd het bezit van een privé reiskoets steeds meer een last dan een lust. Gelukkig kon het rijtuig op sommige trajecten al vroeg mee op de trein, vastgesjord op een speciale wagon. Holthuysen deed dat voor het eerst in 1841 op de lijn Brussel-Antwerpen. In 1852 beschreef hij een dergelijke operatie: ‘[het] rijtuig [wordt] met behulp van een kraan opgehesen en gesteld op een bagagiewagen’.¹⁶ Bij elkaar nam het uit- en inspannen van de paarden en het ophijsen en weer naar beneden takelen van het zware vehikel ongeveer twee uur in beslag.

Stoomtractie

De toekomst was echter aan het spoor. De trein was stipt, snel en comfortabel. Holthuysen had zijn eerste ervaring met het nieuwe vervoermiddel in 1837 in Londen. De rit ging naar Greenwich en kostte zes pence. De ‘ijzeren weg’ deed tien minuten over de afstand van drieëneenhalve mijl. Het meest opmerkenswaard vond hij de snelheid, maar verder besteedde hij weinig aandacht aan de primeur.¹⁷ Later dat jaar zag de familie in Parijs de spoorweg naar St. Germain-en-Laye die toen juist operationeel was; het jaar erop zat ze erin.¹⁸ In 1843 waren de Holthuysens in Milaan getuige van de feestelijkheden ter gelegenheid van de eerstesteenlegging van de spoorweg naar Venetië. Toen het gezin zes jaar daarvoor naar de lagunestad reisde – ze kwamen toen vanuit Tirol – lieten ze hun koets nog in de havenplaats Mestre achter, waarna ze per boot naar hun hotel werden vervoerd.¹⁹

Het spoor leverde grote tijdwinst op de lange trajecten op. Zo bestond er in 1837 nog geen treinverbinding van de Franse grens tot Brussel. De tocht per rijtuig duurde zeven uur. En over het traject Brussel-Antwerpen deed men nog eens vijf uur. Vier jaar later was de tijdsduur op het eerstgenoemde traject door de trein teruggebracht tot tweeëneenhalf uur en op het tweede tot anderhalf uur.²⁰ Na de normalisatie van de betrekkingen met België in de loop van de ja-

14 Ongedateerde brief (kladversie) van Louisa Holthuysen aan mevrouw Teerlink-Mucci, de echtgenote van de in Rome woonachtige Nederlandse kunstschilder Abraham Teerlink. AHM, documentatiearchief Willet-Holthuysen. Het is niet bekend bij wie Holthuysen het rijtuig heeft gekocht.

15 SaA, PA 387.7, 2; PA 387.9, 30.

16 SaA, PA 387.8, 33,41; PA 387.17, 23.

17 SaA, PA 387.2, 43.

18 SaA, PA 387.4, 36.

19 SaA, PA 387.3, 65.

20 SaA, PA 387.8, 40-41; PA 387.4, 41,43; PA 387.11, 24.

ren veertig werd het ook mogelijk om in aansluiting op de spoorwegen bootdiensten te onderhouden tussen Rotterdam-Antwerpen en viceversa. De tijdverslindende landroute van Antwerpen naar Breda en vandaar via pontveren over de grote rivieren naar het noorden behoorde daarmee tot het verleden. Eerst met de aanleg van de grote spoorbruggen over Lek, Rijn en Maas in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw zou Amsterdam een goede aansluiting krijgen op het internationale spoorwegnet.²¹

De Holthuysens maakten soms ook gebruik van stoomschepen. Dergelijke snelle boten waren al vroeg operationeel op de Rijn en de Rhône. In 1841 maakte het gezin een tochtje over de Rhône van Lyon naar Avignon. Ze deden dat met de *Sylphid* of de *Aigle*, twee stoomschepen van de Lyonese rederij *Sirius*. Aan boord bestudeerde Holthuysen zijn zojuist gekochte kaart van de rivierloop en de bezienswaardigheden onderweg.²² Ook voor een enkele zeereis werd van het nieuwe vervoermiddel gebruik gemaakt. In 1843 waagde de familie de oversteek van Napels naar Sicilië met het toen gloednieuwe stoomschip *Il Palermo*. Dat schip was comfortabeler dan de kleine postboten die weliswaar goedkoper waren maar door hen ‘te morsig’ werden bevonden. Tegen zeeziekte was echter geen kruid gewassen, alle comfort ten spijt. Na een in stormachtig weer verlopen terugreis spoedde de familie zich naar hun Napolitaanse appartement, uitgeput maar dankbaar voor de ‘goddelijke bewaring’.²³

Logies en diner

Onderweg logeerde Holthuysen in hotels of logementen. In zijn reisaanteekeningen komen opmerkingen over de prijs-kwaliteitverhouding als ‘slechte bedden en een goed diner maar duur’ in allerlei varianten voor. In 1841 reisde hij langs de Romeinse oudheden in Zuid-Frankrijk. In Arles nam hij zijn intrek in *Hotel du Nord* dat hij ‘zeer matig’ vond. Beter te spreken was hij over het zojuist geopende *Hotel Bibent* in Toulouse, waar ze ‘puik werden geregaleerd’ [afb. 3]. *Grand Hotel Luxembourg* in Nîmes vond hij ook heel goed, mede omdat het etablissement aan de voornaamste promenade was gelegen, wat een groot voordeel was voor een flaneur als Holthuysen. Nîmes was een echte toeristenstad met veel hotels. En waar hotels zijn, zo wist Holthuysen, is ‘vrolijk en conversabel leven’. De bezienswaardigheden waren vanuit het stadje goed bereikbaar. Een huurrijtuig van *Bompard Frères* bracht de bezoeker snel en comfortabel naar de Pont du Gard.²⁴

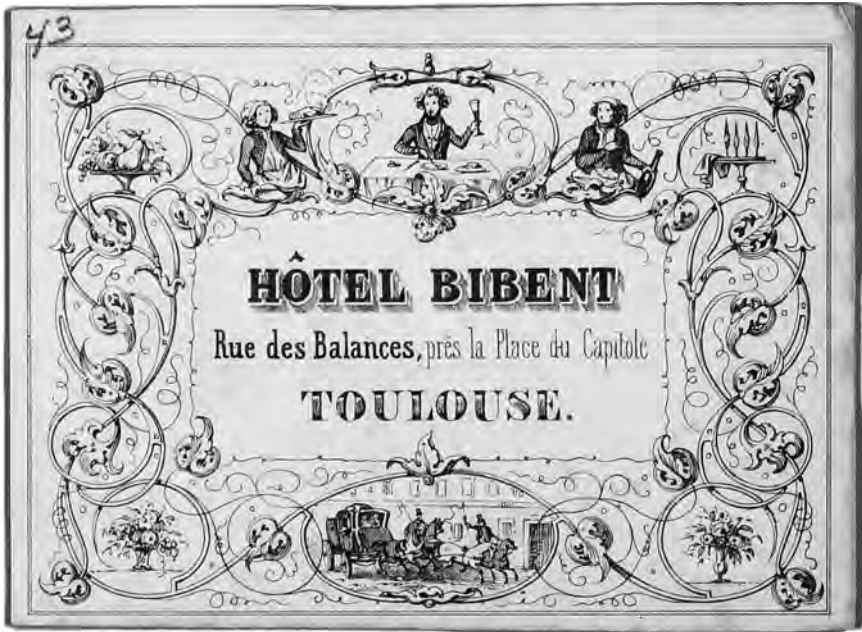
Bij een langdurig verblijf in een grote stad huurde Holthuysen een apparte-

21 Om een indruk te krijgen van de omvang van deze grootse infrastructurele werken zie: A. van Veen, *Pieter Oosterhuis [1816-1885]* (Amsterdam 1993), 121-123, 127-128, 142-144, 164-165, 170-171.

22 SaA, PA 387.7, 9; PA 387.8, 7.

23 SaA, PA 387.9, 45, 48.

24 Zie voor de hier genoemde hotels: SaA, PA 387.7, 13, 14, 19, 43-48, 51, 52, 54.

Afb. 3 Een kaartje van *Hotel Bibent* in Toulouse, waarover Holthuysen zeer te spreken was. Collectie Stadsarchieef Amsterdam.

ment, soms bij particulieren, soms in eersteklas hotels, zoals het *Hotel d'Hollande* in Parijs.²⁵ In deze metropool was het altijd moeilijk om een geschikt onderkomen te vinden, mede omdat moeder en dochter zo kritisch waren. 'Maar het loon op aarde is mij bekend, ook dat wiert als na gewoonte mijn deel', mopperde Holthuysen in 1853 naar aanleiding van het gedrag van zijn reisgenoten.²⁶ Toch lukte het meestal iets te vinden in het chique tweede arrondissement, in of vlakbij de Rue de la Paix, in de nabijheid van de Champs Elysées, de Tuilerieën en de boulevards, waar men graag wandelde. Uit enkele aantekeningen op achterzijden van nota's blijkt Holthuysens vergelijkend warenonderzoek op hotelgebied.²⁷

Hoewel de familie regelmatig uit eten ging, dineerde men meestal thuis in het appartement. Gerechten en drank werden verzorgd door restaurateurs en wijnhandelaren in de buurt. In Parijs maakte Holthuysen jarenlang gebruik van de diensten van het gerenommeerde bedrijf van Antonin Carème (1784-1833).²⁸ Met behulp van gedrukte prijslijsten konden de lekkernijen vanuit de luie stoel

25 SaA, PA 387.7, 41. Zie voor reclamdrukwerk van de Appartemens[sic] meublés Grand Hôtel de Hollande, Rue de la Paix 16: PA 387.8, 61.

26 SaA, PA 387.12, 22; PA 387.18, 17.

27 SaA, PA 387.8, 56,62; PA 387.10, 119.

28 SaA, PA 387.12, 23. In 1853 was Holthuysen zo ontevreden over de fa. Carème dat hij de klandizie beëindigde. PA 387.18, 22. Ongedateerde prijslijst van Carème, patissier-restaurateur (de achterzijde met door Holthuysen opgestelde lijst van door hem bestelde gerechten) in het AHM, documentatiearchief Willet-Holthuysen. Zie ook de bijdrage van Henk de Smaele in deze publicatie.

worden besteld. Het was bijna net zoals thuis; men ontving visites en gaf zelfs diners voor gasten. Zo was op oudejaarsavond 1839 het bevriende kunstenaars-echtpaar Teerlink-Mucci te gast in het appartement van de Holthuysens in de Via Bastianello in Rome.²⁹ Een enkele keer viel de service tegen, bijvoorbeeld met betrekking tot de variatie in groenten. ‘Op ons diné hadden wij heerlijke tuinbonen, daar wij reeds voor 14 dagen doperwt en bloemkool veelmalen gehad hadden’, noteerde Holthuysen op 19 maart 1840 in Napels.³⁰

Theaters en koffiehuisen

Na het diner bezochten Holthuysen en Louisa in steden als Rome, Napels en Parijs regelmatig het theater. Van toneel en opera tot vaudeville. Soms gingen ze wel twee tot drie keer in de week. Parijs was toen het centrum van het muziekleven. Daar zagen ze de nieuwste opera’s van Hector Berlioz (1803-1869) en Giacomo Meyerbeer (1791-1864). Ze waren verbluft door de decors en balletten van Meyerbeers grandioze producties. Van diens *Robert le Diable* (1831) woonden ze in 1841 de 223ste voorstelling bij, waarvoor ze met moeite kaartjes hadden kunnen bemachtigen.³¹ Tijdens zijn verblijf in Rome in 1843 zag Holthuysen in het *Teatro Metestazio* wel drie stukken van de door hem bewonderde Italiaanse blijspeldichter Carlo Goldoni (1707-1793).³² Hij schiep er plezier in om de bezochte voorstellingen uitvoerig te bespreken. Over een optreden van de beroemde Zweedse sopraan Jenny Lind (1820-1887) op 6 augustus 1850 in de kurzaal in Baden Baden schreef hij: ‘Wij geloven dat haare stem sterk ja mogelijk wat schreeuwt haar hoogere stem is voortreffelijk ook haare rollades als een nachtegaal.’³³ Vader en dochter bezochten ook toneelstukken met een actuele politieke strekking. In 1848 vermaakten ze zich in Brussel om *L’Isle de Toha Bohu*, een ‘[...] vrolijke satire op de zaken in Vrankrijk, het socialisme en vrouweregeering’.³⁴ In Baden Baden zagen ze een jaar later het stuk *Peter in Frack*: ‘[...] zeer aardig een bespotting op de socialisten [...]’.³⁵ Soms viel een avond tegen, zoals op 16 januari 1840 in het Romeinse *Teatro di Torre Argentina*. Daar speelden toen drie korte stukken en het publiek werd vermaakt met koorddansen en vuurwerk, maar de aanblik van de – overigens fraaie – zaal vervulde de ordelijke Holthuysen met afschuw, want: ‘[...] de congregatie zonder order en wel 6 honden in het parterre’.³⁶

29 SaA, PA 387.6, 21.

30 SaA, PA 387.6, 74.

31 SaA, PA 387.8, 38.

32 SaA, PA 387.9, 11, 20, 24.

33 SaA, PA 387.15, 11-12.

34 SaA, PA 387.13, 48.

35 SaA, PA 387.14, 25.

36 SaA, PA 387.6, 34.

Als Holthuysen en zijn dochter niet naar het theater gingen, dan verbleven zij vaak in een koffiehuis. Dergelijke etablissementen waren vanouds ontmoetingsplaatsen voor internationale reizigers. Hij las er het nieuws en de beursberichten en dronk koffie. Zij bestelde chocolamelk en at ijs of een taartje. In Venetië namen beiden een glaasje *granita* (citroenijs) met een kop chocolade, een lokale traktatie.³⁷ In Rome was *Caffè Ruspoli* hun favoriete pleisterplaats. In Parijs frequenteerde men jaren achtereen *Café de la rotonde* in het Palais Royal en in Brussel het *Café des trois suisses*. In 1856 waren Holthuysen en Louisa in Parijs getuige van de opening van het *Café de l'Europe* dat plaats bood aan wel 2000 bezoekers. Ze bewonderden het interieur met '1800 gasbougies en veele extra grote spiegels'.³⁸

In hetzelfde jaar maakten ze in Parijs een soortgelijke revolutie mee op hotelgebied. Deze had betrekking op het in 1855 met het oog op de Wereldtentoonstelling geopende *Hotel du Louvre*. Het hotel aan de Rue de Rivoli bezat een nieuwigheid van de eerste orde: een met een ijzer- en glasconstructie overdekte binnenhof. Hier bevonden zich de hotelingang en een standplaats voor rijtuigen.³⁹ Holthuysen had nog 'nooit zoiets gezien van groote pragt' en was onder de indruk van de omvang en de moderne gemakken. Het gebouw was vier etages hoog en telde 800 kamers met 1200 bedden. Voorts waren er talloze badkamers en een telegraaf. Het hotel had ook een eerste klas restaurant. Op 26 oktober 1856 gingen vader en dochter er à la carte dineren. Holthuysen merkte op dat er om zes uur al ongeveer 150 mensen aan tafel waren. Hij werd echter teleurgesteld in zijn hooggespannen gastronomische verwachtingen. 'Ons diné matig. 7 frcs par tête met wijn.'⁴⁰ Meer geïmponeerd was hij door de techniek die al die grootschaligheid mogelijk maakte. 'Door een mechaniek toestel komen de gerechten uit de enorme keukens plotzelings in de eetzaal en de twee privaateetzaalen'.⁴¹

Romantische traditie

Holthuysen was geen vrijdenker en dus ook geen avontuurlijk reiziger, van nature niet en ook niet omdat hij met zijn gezin reisde, wat verantwoordelijkheden met zich meebracht. Zijn onwankelbare geloof bepaalde al zijn doen en denken. Op reis werden de zondagse godsdienstoefeningen nooit overgeslagen. Er was altijd wel een protestantse kerk in de buurt. Zo niet of bij slecht weer, dan hield Holthuysen op de hotelkamer zelf 'een bedachtzame overdenking'. Inspiratie putte hij uit de leerredes van 'die heerlijke professor' Johannes van

37 SaA, PA 387.3, 69.

38 SaA, PA 387.19, 36-37.

39 SaA, PA 387.19, 32-33. Het hotel is afgebeeld in: B. Vreeken en E. Wouthuysen, *De Grand Hotels van Amsterdam. Opkomst en bloei sinds 1860* ('s-Gravenhage 1987), 24.

40 SaA, PA 387.19, 33.

41 SaA, PA 387.19, 33. De keukens zijn afgebeeld in: D. Watkin e.a., *Grand Hotel. The golden age of palace hotels, an architectural and social history* (New York/Paris 1984), 42 afb. 22.

der Palm (1763-1840), letterkundige, staatsman en predikant en beroemd om zijn welsprekendheid.⁴² Daarnaast ging ook werk van de theoloog Elias Annes Borger (1784-1820) en Johannes van Oosterzee (1817-1882) mee op reis.⁴³

Holthuysen had een grenzeloos verlangen om de grote ‘Natuur Toneelen van nabij te aanschouwen’.⁴⁴ Hij wilde de schilderachtige Rijngezichten en ontzagwekkende Zwitserse Alpen zien, evenals de zonovergoten Campagna en de rokende Vesuvius. In de natuur ervoer hij de grootsheid van Gods schepping. Zo schreef hij in 1840 naar aanleiding van het zien van enkele regenbogen in de watervallen van Tivoli: ‘Oh ontzaggenlijke Maker en Schepper. Hoe groot zijn uwe werken’.⁴⁵ Zijn vrouw en dochter durfden niet dichtbij te komen vanwege de kracht van het water en ‘het duizelig worden’.

Holthuysen stond in zijn reisbeleving nog met één been in de romantische traditie. Zijn Amsterdamse bibliotheek bevatte reisliteratuur van auteurs als Honoré de Balzac (1799-1850), Victor Hugo (1802-1885), Madame de Staël (1766-1817) en George Sand (1804-1876).⁴⁶ Ook voor hem gold het oude adagium ‘ook ik in Arcadië!’ Rome met zijn eeuwenoude gebouwen was voor Holthuysen het absolute hoogtepunt, ‘de schilderkunst kan het zo niet malen’. Met de inwoners van de Eeuwige Stad had hij minder op, evenmin als met de alom aanwezige geestelijkheid.⁴⁷ In 1840 vond Holthuysen het kustplaatsje Gaeta – in navolging van Lady Morgan (ca. 1780-1859) ruim twintig jaar eerder – het mooiste plekje op aarde.⁴⁸ Hoog scoorde ook de baai van Napels met de besneeuwde Vesuvius op de achtergrond, vooral bij ‘hemelsche maneschijn’. Vanuit hun appartement in de wijk Santa Lucia keken ze er elke dag op uit. Holthuysen was zeer ontvankelijk voor de schilderachtigheid van taferelen en landschappen. In 1841 werd hij in Zuid-Frankrijk getroffen door de aanblik van wasvrouwen aan het riviertje de Adour tegen de achtergrond van een ‘zeer antieke stenen brug nog van de tijd van Hendrik de Vierde’.⁴⁹ Hij was echter slechts zelden alleen in deze tijd van opkomend toerisme. In 1850 wandelde Holthuysen van Baden Baden naar de ruïne van het *Alte Schloss* om van het uitzicht over het Zwarte Woud te genieten. Daar aangekomen bleek hij niet de enige te zijn. ‘Menschen van vele natien waren daar, onder wie de familie Hoogland uit Amsterdam’.⁵⁰ Uit ande-

42 SaA, PA 387.11, 22; PA 387.11, 9. De publicaties van Van der Palm maken geen deel uit van de Bibliotheca Willetiana.

43 SaA, PA 387.17, 32; AHM, *Reiscabier 1851* (noot 1), 14. De publicaties van Borger en Van Oosterzee maken geen deel uit van de Bibliotheca Willetiana.

44 SaA, PA 387.1, 1.

45 SaA, PA 387.6, 9-10.

46 [F. Coenen jr.], *Catalogus der Bibliotheek van het Museum Willet-Holthuysen* (Amsterdam 1896), 66, 79, 93-94, 91.

47 ‘[...] de jongelingen uit den beschaafde stand lediglopers en domkoppen, verwijfde menschen, soldaten om je slap te lachen, duizenden priesters van allerlei slag [...]’. SaA, PA 387.6, 5-6.

48 SaA, PA 387.6, 47. De publicatie van Lady Morgan waar Holthuysen aan refereert is *Italy*, verschenen in 1821. Het boek maakt geen deel uit van de Bibliotheca Willetiana.

49 SaA, PA 387.7, 26.

50 SaA, PA 387.15, 19.

re bron is bekend dat het terras van de kasteelruïne een geliefde pleisterplaats was waar Russische dames champagne plachten te drinken.⁵¹

Moderne zaken

Holthuysen was in zijn reisbeleving en kunstsmaak een man van de Romantiek, maar daarnaast had hij een open oog voor de verworvenheden van de moderne tijd. In 1837 verbleven hij en een vriend – ene Arntzenius, over wie verder niets bekend is – in Londen waar ze grootse en moderne zaken zagen. Ze bezochten er onder andere de Docklands, de gasfabriek aan de Theems en een groot muziekinstrument dat vanzelf speelde, het *Apollonicon*. In de *Society for the Illustration and Encouragement of Practical Sciences* brachten ze maar liefst drie uur door met het bekijken van ‘alle uitgevonden kunstwerkhuizen als stoomboten, stoomkoetsen enz.’⁵² Ze keken hun ogen uit naar de nieuwe grote winkels in Fleet Street en Regent Street, waar soms wel 100 bedienden werkten. Holthuysen vermeldt de *Mazant Bazar* en het *Pantechnicon*, een warenhuis uit 1830 waar men zulke uiteenlopende zaken als meubels en koetsen verkocht.⁵³

Daar konden de moderniteiten op het vasteland van Europa toen nog niet tegenop. Een uitzondering vormden de nieuwe stadsuitbreidingen. Voor Hausmanns spectaculaire aanleg in Parijs was het nog net te vroeg. Maar München pronkte inmiddels met haar nieuwe romantisch-classicistische uiterlijk. Holthuysen was in 1835 in de Beierse hoofdstad, waarvan de verfraaiing, lees hellenisering, op grootse wijze was aangepakt. Hij zag de Königsplatz met de *Glyptothek*, de Odeonplatz, het nieuwe theater en de gevelwanden aan de Ludwigstrasse. Het *Neues Palais* deed zijn naam eer aan omdat het juist gemeubileerd werd waardoor hij en zijn familie niet alles konden bekijken. ‘Zo uit als inwendig overtreft het alle Paleizen die wij ooit gezien hebben daar alles nieuw is en in een antiek moderne Italiaansche smaak is aangeleegen’.⁵⁴

Wandelen en winkelen

Wandelen was de belangrijkste dagbesteding van de *beau monde* en een welhaast existentiële noodzaak. Elke Europese stad van betekenis voorzag in de groeiende wandelbehoefte met nieuw aangelegde boulevards en promenades. In deze ‘publique wandelplaatsen’ konden gegoede burgers de benen strekken, converserend en minzaam groetend. Zonodig zorgden oppassers ervoor dat wandelaars niet werden lastiggevallen door het gemeen. Ook de Holthuysens

51 R. Effern, *Russische Wege in Baden-Baden* (Baden-Baden 2000), 134.

52 SaA, PA 387.2, 20.

53 SaA, PA 387.2, 6,9,30.

54 SaA, PA 387.19A, 50.

gingen als het weer het maar even toeliet en er geen ‘fatale’ straten waren naar buiten, gewapend met hoeden, parasols en paraplu’s. Vooral op de Parijse boulevards werd heel wat afgelopen. Voor de dames op hun smalle schoentjes – toen nog zonder verschil in een linker- en een rechterleest – zal het genot een pijnlijke keerzijde hebben gehad.⁵⁵ Er werd aan de Champs Elysées dan ook veel ‘op stoelen gezeten’. En dat ondanks het sterk verbeterde plaveisel. Al in 1838 had Holthuysen in Clermont een bijzondere bron gezien waaruit zwarte bitumen omhoog borrelde, waar men, zo wist hij, in Parijs en Genève ‘de trotwaars [van] maakt’.⁵⁶ Zelfs politieke beroeringen brachten de wandelaars niet van de wijs. Zo waren de Holthuysens in het revolutiejaar 1848 in het toen stille Wiesbaden, waar ‘niets ons kon beletten om onze wandellust voort te zetten’.⁵⁷

Wandelen en winkelen gingen vaak hand in hand, zeker in Parijs. De Rue de la Paix en de Rue de la Chaussee d’Antin ontwikkelden zich in snel tempo tot chique winkelstraten. Hypermodern waren de overdekte winkelpassages *Choiseul* en *Panorama*. Moeder en dochter Holthuysen kochten er mantels, japonnen, kant en modeaccessoires als sjaals en handschoenen. Steeds opnieuw verkende Louisa de grenzen van haar vaders goedgeefsheid.

In 1841 moest Holthuysen diep in de buidel tasten. Zijn dochter stak zich voor 533 francs in het nieuw en haar moeder voor 283 francs. Zelf stelde hij zich tevreden met een pantalon van 19 francs, exclusief vermaakloon.⁵⁸ Parijs was ook de stad waar Louisa zich abonneerde op tijdschriften en modejournaals als de *Journal des demoiselles* en de *Petit courrier des dames*. Naast de opvoeding door haar vader was dergelijke lectuur mede vormend voor de geest van de jongedame. Ze verzamelde de losse modeplaatjes die ze erbij kreeg.⁵⁹

Vanzelfsprekend werden in steden als Parijs, Rome en Napels souvenirs gekocht. Veelal betrof het prenten, stadsplattegronden en gidsjes, bedoeld om alles ‘goed in het geheugen te bewaaren.’ Sommige boekjes dienden tevens voor gebruik ter plaatse, zoals in 1837 in het prachtige Verona. ‘[...] daar in deze stad zo veele merkwaardigheden zijn zo besloot ik een boekje te kopen met de afbeeldingen en met hetzelven in de hand alles te bezoeken.’⁶⁰ Ze liepen gezamenlijk alles af en hadden moeite om alles in één dag te zien. Olieverfschilderijen met stadsgezichten van bijvoorbeeld zijn geliefde Rome vond Holthuysen, ‘[...] hoewel fraay ons wat duur [...]’.⁶¹ Wel schafte hij in 1838 in Parijs voor 45

55 Dameslaarsjes werden vanaf ongeveer 1840 al wel naar de leest gevormd. Die van Louisa moesten in 1841 in Parijs worden gelapt. SaA, PA 387.8, 22. Zie ook: A. den Dekker, *Rijk gekleed. Hoogtepunten uit de kostuumverzameling van het Amsterdams Historisch Museum* (Bussum/Amsterdam (AHM) 2005), 64.

56 SaA, PA 387.5, 42.

57 SaA, PA 387.13, 33.

58 SaA, PA 387.7, 42; PA 387.8, 26,27,29.

59 SaA, PA 387.11, 21; PA 387.12, 34; PA 387.15, 39; PA 387.17, 33; PA 387.18, 28. Zie ook: Den Dekker, *Rijk* (noot 55), 42-43. Zie over vrouwentijdschriften in de achttiende en negentiende eeuw: L. Jensen, ‘*Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt*’ (Hilversum 2001).

60 SaA, PA 387.3, 87.

61 SaA, PA 387.6, 42.

francs verkleinde uitvoeringen aan van de *Colomme Vendôme* en de obelisk op de Place de la Concorde. En twee jaar later viel zijn oog in Rome op een presse-papier in de vorm van een bronzen hagedissenfamilie.⁶² Met de aankoop van het verzamelde werk van Carlo Goldoni, drieëndertig delen 'goede druk', ging in 1843 in Florence een literaire hartenwens van Holthuysen in vervulling.⁶³

Kunstgenot

In elke stad van betekenis bezocht de familie Holthuysen de belangrijkste kerken en musea. Overal in Europa zag men 'voortreffelijke schilderijen van de eerste meesters', van *Hampton Court*, Versailles en het Louvre tot de Accademia in Venetië en de *Villa Borghese* en de Vaticaanse musea in Rome. In laatstgenoemde stad bracht men meermalen een bezoek aan de ateliers van Nederlandse en Duitse kunstschilders als Cornelis Kruseman (1797-1857), Abraham Teerlink (1776-1857), Carl Ludwig Rundt (1802-1868) en Carl Adolf Senff (1785-1863).⁶⁴ In 1835 overkwam de Holthuysens een bijzonder voorval in het koninklijke prentenkabinet in München. Daar dachten ze een tentoonstelling binnen te gaan maar raakten per ongeluk in de studiezaal verzeild, waar Holthuysen om geen figuur te slaan liet weten dat zij 'slechts kwamen als liefhebbers om iets na te zien'. Vervolgens liet hij zich portefeuilles tonen met tekeningen van de Nederlandse School, 'Ruizendaal' in het bijzonder.⁶⁵

Voor Holthuysen bestond geen groter kunstgenot dan de beeldhouwkunst. Hij hield vooral van marmersculpturen, zowel antieke als eigentijdse. Antonio Canova (1757-1822) en Bertel Thorvaldsen (1768-1844) waren zijn classicistische helden. In 1837 liep hij in Venetië alle Canova's af en kocht er een boekje van de grafmonumenten van de doges Foscari en Tron in de *Santa Maria dei Frari*.⁶⁶ Intens genot beleefde Holthuysen aan het religieus geïnspireerde werk van Jean-Antoine van der Ven (1799-1866), een beeldhouwer uit Den Bosch. In diens atelier in Rome zag hij in 1840 een 'allervoortreffelijkste grote Eva'.⁶⁷ In

62 SaA, PA 387.5, 18,62,64 (kolom en obelisk); PA 387.6, 42 (presse-papier).

63 SaA, PA 387.10, 8.

64 In 1840 zag Holthuysen bij Senff onder meer een prachtig portret van een herbergierster op het eiland Ischia. Enige tijd later ontmoette hij de geportretteerde bij een bezoek aan het eiland. Hij bezag haar met 'opmerkzaamheid' en constateerde dat Senff een goed gelijkend portret van haar had gemaakt. SaA, PA 387.6, 37,68. Andere kunstschilders met wie Holthuysen in Rome contact had waren Giambattista Bassi (1784-1852), Louis Joseph Bruls (1803-1882), Franz Ludwig Catel (1778-1856), Dietrich Wilhelm Lindau (1799-1862) en Martin Verstappen (1773-1853). De aantekeningen over genoemde kunstenaars zijn op meerdere plaatsen in de volgende twee cahiers terug te vinden: SaA, PA 387.6; PA 387.9. Uit de reisdagboekjes blijkt voorts dat de echtparen Holthuysen-Lepeltak en Teerlink-Mucci goed bevriend waren. SaA, PA 387.6, 7,19,21,22,25,42,43; PA 387.9, 15,19,20,29.

65 Holthuysen bewonderde de 'modelinrichting' van de studiezaal met grote glazen kasten waarin de portefeuilles werden bewaard 'met vergulde rugge waarop de namen staan van de kunstenaars'. SaA, PA 387.19A, 48-49.

66 SaA, PA 387.3, 71-72.

67 W. Bergé (red.), *Heimwee naar de klassieken. De beelden van Mathieu Kessels en zijn tijdgenoten, 1815-1840* (Zwolle/'s-Hertogenbosch (Noordbrabants Museum)1994), 137-138, cat.nrs. 52,53.

1843 was Holthuysen in Florence. Op de thuisreis nam hij er ‘afscheid van onze kunstenaar Leoni’.⁶⁸ De vermelding moet betrekking hebben op de Florentijnse beeldhouwer Andrea Leoni (1781-1854). Het Museum Willet-Holthuysen bezit twee witmarmeren sculpturen van Leoni die op de genoemde Italië reis van de kunstenaar kunnen zijn gekocht. Het zijn kopieën naar beelden van de door Holthuysen zo bewonderde Canova, beide gedateerd 1842. Ze staan nog altijd in de zaal van het voormalige woonhuis van het echtpaar Willet-Holthuysen aan de Herengracht 605. Op een schilderij van Willem Steelink jr. (1856-1928) uit 1882 is op het kastje rechts een boetvaardige Maria Magdalena te zien. De schoorsteenspiegel reflecteert een beeldengroep met twee naakte worstelaars.⁶⁹

Holthuysen was gefascineerd door de Oudheid. Tijdens zijn twee Romeinse reizen ontsnapte geen monument aan zijn aandacht. Het meest indrukwekkend vond hij het Colosseum, vooral bij avond.⁷⁰ In 1840 was hij in Pompeï. Over de vroegere inwoners zei hij: ‘alles duidde aan dat het ook zinlijke mensen waren vol ijdelheid, lusten en dwaasheden’.⁷¹ Hij zag een ‘bordeelhuis met ...’ en verderop in het Huis van de Dichter een bordeelscène die op een keukenmuur was geschilderd.⁷² Drie jaar later bracht hij in Napels een bezoek aan het ‘privaat museum van Pompeï’ met erotische kunst uit de Vesuviussteden. Het was op introductie te bezoeken; vanzelfsprekend alleen door heren. Misschien heeft Holthuysen heimelijk van het daar geëxposeerde genoten, maar hij schrijft dat hij er ‘zo in mozaïek als marmer of metaal schandelijke afbeeldzels van de Oudheid [zag] welke in die ongelovige stad gevonden waren’.⁷³ Over eigentijdse genietingen des vlezes wordt in de reisdagboekjes met geen woord gerept. Tussen de regels door valt er echter wel eens iets over te lezen, maar dan alleen met betrekking tot de ‘mindere standen’. Zo kwam de ‘onbeschaamde’ meid van Holthuysen in Napels na acht dagen weer eens boven water, ‘bleek en verlept’. Er vielen harde woorden maar ‘s zondags werd er vrede gesloten.⁷⁴

Badplaatsen

Reisbestemmingen als de Duitse kuurbadplaatsen waren minder ver en avontuurlijk. Voor zover bekend gingen de Holthuysens er niet op doktersadvies heen. De enkele keer dat men bronwater dronk – zoals in 1853 in Schwalbach:

68 SaA, PA 387.10, 8.

69 M. van der Wal, ‘Sculptuur in de verzamelingen van Willet-Holthuysen en Fodor’, in: M. Jonker en H. Vreeken, *In beeld gebracht: beeldhouwkunst uit de collectie van het Amsterdams Historisch Museum* (Zwolle/Amsterdam (AHM) 1995), 113 afb. 147, 149. Het schilderij van Steelink is afgebeeld in: R. Baarsen (red.), *‘De Lelijke Tijd’. Pronkstukken van Nederlandse interieurkunst 1835-1895* (Amsterdam (Rijksmuseum) 1995), 153 cat.nr. 54.

70 SaA, PA 387.9, 26.

71 SaA, PA 387.6, 70.

72 SaA, PA 387.6, 71.

73 SaA, PA 387.9, 49.

74 SaA, PA 387.9, 76-77.

‘de staalbron is sterk, de wijnbron aangenaam’ – werd de smaak snel weggespoeld met koffie en chocolade.⁷⁵ Een bezoek aan een mondaine badplaats was in de eerste plaats een sociaal gebeuren. Het was zien en gezien worden. Baden Baden was tegen het midden van de negentiende eeuw uitgegroeid tot de zomerresidentie van Europa en trefplaats van de internationale *beau monde*, compleet met Engelse en Russische kolonies. Op de Lichtenthaler Allee was het bij mooi weer een drukte van belang. In de zomer van 1850 maakten vader en dochter Holthuysen er heerlijke rijtoeren, soms in volle galop.⁷⁶

Daarnaast bood een verblijf in een badplaats gelegenheid om voor de huwbare Louisa een goede partij te vinden. Zo kwam in 1845 een jonheer Butler drie dagen achtereen zijn opwachting bij de Holthuysens in Wiesbaden maken.⁷⁷ In 1852 ontmoette Louisa in Baden Baden de Amsterdamse dokterszoon Abraham Willet, met wie ze negen jaar later zou trouwen. Bij aankomst van de Holthuysens verbleef hij met zijn moeder – toen juist weduwe – en zijn broer Dirk Jacob al enige tijd in het kuuroord. In hoeverre Willet bij die gelegenheid serieuze ‘vues’ op de toen 28-jarige dame had valt uit de reiscahiers niet op te maken.⁷⁸

Dansen was voor jongedames uit de gegoede stand een van de weinige mogelijkheden om op een oorbare manier in contact te komen met de andere sekse. Ongeremdheden waren daarbij nooit helemaal uit te sluiten, vooral niet bij levendige dansen als de polka en de galop.⁷⁹ In 1844 bezocht de toen twintigjarige Louisa met haar vader een bal in *La Réunion*, een rijk uitgedoste feestzaal in Wiesbaden. Het jaar daarop ontmoetten de Holthuysens in Bad Homburg ene dominee Butler wiens zeven kinderen dans- en gymnastiekles kregen. Vader bleef een keer tot ’s avonds laat bij Butler ‘omdat Louisa veel danste’.⁸⁰ In 1850 gingen vader en dochter in Baden Baden naar een bal met veel ‘welgeklede dames en heren, niet stijf maar vrolijk’.⁸¹ Dat jaar was de polka in de mode. Louisa leerde de dans in vier lessen van dansmeester Lora.⁸² Bij de Holthuysens thuis in Amsterdam zal dergelijke muziek ook op de piano hebben geklonken, afgaande op de bladmuziek die in de collectie van het museum bewaard is gebleven.⁸³

75 SaA, PA 387.18, 11. In 1850 bekeek(!) men een warme bron (54 graden Fahrenheit) in het nieuwe bronhuis in Baden Baden. PA 387.15, 16.

76 SaA, PA 387.15, 8.

77 SaA, PA 387.12, 14.

78 SaA, PA 387.17, 4,5,14,15,16.

79 Zie voor een 19de-eeuwse afbeelding van een enigszins gederailleerde galop: G. Hindley (ed.), *The Larousse Encyclopedia of Music* (London 1981), 279.

80 SaA, PA 387.12, 10,11.

81 SaA, PA 387.15, 10.

82 SaA, PA 387.15, 13,15,16.

83 Twee omslagen met bladmuziek voor piano met onder andere ‘Le Glöekchen Galop’ door Joh. Strauss, uitgegeven door de firma Guido in de Kalverstraat. AHM, documentatiearchief Willet-Holthuysen. In 1850 kocht Holthuysen ‘polkas en andere muziek’ bij de internationale boekhandel van David Raphael Marx in Baden Baden. SaA, PA 387.15, 23.

Uitgerekend in het wereldse Baden Baden kwam in 1856 met het overlijden van mevrouw Holthuysen-Lepeltak een eind aan de luxe omzwervingen van het reislustige gezin. Haar lijk werd per trein en stoomschip naar huis vervoerd, vergezeld door een diepbedroefde vader en dochter.⁸⁴ Maar lang hielden beiden het in hun Amsterdamse grachtenhuis niet uit. Al twee weken na de begrafenis vertrokken ze opnieuw voor een buitenlandse reis, hun eerste en laatste samen. Als voorheen ervoer men kunstgenot in musea en kerken en stonden gastronomische verlokkingen als ijs en chocolade op het menu. Maar anders dan vroeger waren de reisgeneugten nu ook – en misschien wel vooral – een remedie tegen hun verdriet.

Hubert Vreeken, Amsterdams Historisch Museum, Postbus 3302, 1001 AC Amsterdam bertvreeken@ahm.amsterdam.nl

84 SaA, PA 387.19, 9-15. Zie ook: H. Vreeken, 'Aantekeningen bij de grafkelder van de Amsterdamse familie Holthuysen op de Eerste Algemeene Begraafplaats te Utrecht', *Maandblad Amstelodamum* 89 (2002) nr. 2, 17-25.